

YUKARI İLLERDE BİR GEZGİN Dervîş: YÛNUS EMRE (AZERBAIJAN NOTLARI)

Mustafa TATCI*

Özet

Bu makale, TİKA'nın "Azerbaycan'da Bulunan Yunus Emre Türbesi Hakkında Araştırma" konulu projesi kapsamında, başta Gah bölgesi olmak üzere, Şamahı, Kebele, İsmaili ve Şeki'de 22-27 Aralık 2010 tarihleri arasında yaptığımız bir dizi saha araştırmasıyla tarihi belgelerdeki bilgilerin yorumlarını içermektedir. Elde ettiğimiz bilgilere göre Yunus Emre Azerbaycan'da, Gah bölgesinde bir müddet yaşamıştır. Oncallı kentindeki makbure, onun makamlarından birisidir. Yazıda ayrıca Yahya-yı Şirvanî ile ilgili tespitlere de yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yunus Emre, Azerbaycan, Gah Bölgesi, Türbe, Makam, Yahya-yı Şirvanî, Kültürel İşbirliği.

A WANDERER Dervish ON TOP LANDS: YÛNUS EMRE (AZERBAIJAN NOTES)

Abstract

This article includes the results of a series of field research, which was carried out by TİKA under the project called "A Research about the Shrine of Yunus Emre in Azerbaijan", and comments about information in some historical documents gained by this research. The researches were made in especially Gah region and other places like Şamahı, Kebele, İsmaili and Şeki between December 22nd and 27th 2010. According to the research results Yunus Emre had lived for a while in Gah region of Azerbaijan. The tomb in Oncallı County is assumed to be his tomb. This article also presents some identifying information about Yahya-yı Şirvanî.

Keywords: Yunus Emre, Azerbaijan, Gah region, Shrine, Yahya-yı Şirvanî, Cultural collaboration.

* Yrd. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, tatci@gazi.edu.tr

Giriş

TİKA'nın "Azerbaycan'da Bulunan Yunus Emre Türbesi Hakkında Araştırma" konulu projesi kapsamında 22-27 Aralık 2010 tarihlerinde, başta Gah bölgesi olmak üzere, Şamahı, Kebele, İsmaili ve Şeki'de bir dizi araştırmalar yaptım. Sahanın uzmanı bazı bilginlerle görüştim. Bakü'de bulunan Milli İlimler Akademisi Mehemed Fuzûlî Elyazmaları Enstitüsü'nde bulunan yazmalarda Yunus Emre ve izinden giden şairlerle ilgili yeni bilgiler aradım.² Anadolu'da, Rumeli'de, Ortadoğu'da ve Afrika'da asırlardan beri tesirini sürdüren Ömer Halveti ve Yahya-yı Şirvani'nin maddî ve manevî bakiyelerini yerinde gördüm.

Baba Tapduk'un Manâsını Oğuz İlinde Yayan Bir Türkmen Dervîşi

Yediden yetmiş herkesin bildiği üzere Yunus Emre XIII. yüzyılın ikinci yarısıyla XIV. yüzyılın başlarında (d.1240-ö.1320) yaşayan bir Türkmen dervîşidir. O, bizim kaynaklarımızın Nallıhan veya Kula'da; Azerbaycan'daki Oğuz ili Türklerinin ise Gah'ta yaşadığını rivayet ettikleri Tapduk Emre isminde bir eren tarafından yetiştirilmiştir. Bu garip Hak aşığının tarihi hayatıyla ilgili pek fazla bilgimiz yoktur. Bugüne ulaşan bilgiler de daha çok menkıbelerden ibarettir. Yunus'un kendi şiirlerinde de hayatıyla ilgili çok az bilgi vardır. Tapduk Emre'nin bağlı olduğu erkân tespit edilemediği için Yunus'un da hangi erkana bağlı olduğu belli değildir.

Yunus, manevî eğitiminin -muhtemelen- son zamanlarında seyahate çıkmış, bu sırada başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî olmak üzere pek çok ârifin meclisinde bulunmuştur. "Baba Tapduk manâsın saçdık elhamdülillah" diyerek Anadolu'nun çeşitli illerini Şam'ı, Tebriz'i, Nahçıvan'ı ve Yukarı İller dediği Kuzey Azerbaycan'ı -yani bugün Gah (Oncallı köyü) adıyla bilinen bölgeyi- dolaşmış ve buralarda az da olsa konaklamıştır.

Yunus'un dolaştığı yerler söylediği şiirlerden de tespit edilebilmektedir.

O gezdiği yerlerde, İslâm'ın gönlünde tecelli eden derûnî yönünü kendine has bir aşk ve irfan diliyle anlatmış, zamanı gelince de Anadolu'ya tekrar geri dönmüştür. Gezdiği ve ikamet ettiği yerlerde kendisine izafe edilen makamlar zamanla Yunus'a ait gerçek mezarlar gibi değerlendirilmiştir. Bu sebeple başta Sarıköy ve Karaman olmak üzere Kula, Ortaköy, Sandıklı, Ünye, Erzurum gibi yerlerde birer Yunus Emre türbesi ortaya çıkmıştır. Tabiatıyla bunların biri Yunus'un mezarı, diğerleri makamlarıdır.

Burada, mezar mı önemlidir, makam mı diye sorulursa, bunun cevabı "Her ikisi de aynıdır, fark etmez!" olacaktır. Zira maksat, Cenâb-ı Hakk'ın o insanın gönlünde zâtı sırrıyla tecelli etmesidir. Kaldı ki "Göklerin ve yerin nuru olan Allah'ın" tecelli etmediği bir mekân da yoktur. Bu sebeple bir mekânın diğer bir mekândan üstün olması söz konusu değildir. Üstünlük, o mekânın manâsında gizlidir. Şu halde Yunus'un makamından da mezarından da maksat, manâsıdır. Ona izafe edilen kabir ve makamlarda bu manânın yaşanması ve yaşatılması önemlidir.

Yûnus'un Seyahatleri

Yûnus, bazı şiirlerinde gerçekten de “ilden ile yürüyüp dost sorduğunu; Urum'da, Şam'da kendisi gibi bir garip bulamadığını; âşık olup gurbet ilinde Mecnûn gibi gezdiğini; Kayseri, Tebriz, Sivas, Maraş, Bağdat, Nahçıvan, Şiraz şehirlerini ve bütün Yukarı illeri (Azerbaycan'ı) dolaştıktan sonra Rum'da, yani Anadolu'da bir müddet kışlayıp baharda sılaya döndüğünü” söylemektedir (Gölpınarlı,1992: 88; Refik,1932: 2³:

*Ben yürürüm ilden ile
Dost sorarım dilden dile
Gurbetde hâlim kim bile
Gel gör beni aşk neyledi*

*

*Gezdim Urum ile Şam'ı Yukarı illeri kamu
Çok istedim bulamadım şöyle garîb bencileyin*

*

*Gurbet ilinde yürürem dostu düşümde görürem
Uyanıp Mecnûn oluram gel gör beni aşk neyledi*

*

*Kayseri Tebriz ü Sivas Nahcuvan u Maraş Şiraz
Gönül sana Bağdâd yakın âlemlere divândasın*

*

*İndük Rûm'u kışladık çok hayr u şer işledik
Uş bahâr geldi geri göçdük elhamdülillah (Tatcı, 2008).*

Yûnus, Urum'u Şam'ı, Yukarı illeri (Azerbaycan) gezdiğini söylediğine göre, hayatının bir döneminde seyahate çıkmıştır. Bunun sebebini belirtmemekle birlikte, Faruk Kadri Timurtaş da kabul etmektedir (Timurtaş, 1982:16-17). Fuat Köprülü'ye göre Yûnus Şam'a ve Antep'e de gitmiştir. Köprülü, Yûnus'un seyahatlerinden bahsederken, Azerbaycan'daki makam üzerinde durmaz fakat Yûnus'un olmayan:

*Emr-i mürşid ile oldum Şam'a revâne
Ne mümkündür gide Şam'a böyle divâne
Murad olan Antep imiş çıkdı revâne
Yûnus bir nutuk söyledi Antep'de*

kit'asını zikrederek, onun Şam'a ve Antep'e gittiğini söyler. “Ne güzel Kâbe yolları” yahut “Edip niyet gittik Kâbe iline” (vs.) gibi mısralarından hareketle Hacca gitmiş olabileceğini de belirtir (Köprülü,1984: 269-270). Köprülü'nün kullandığı “Divân-ı Âşık Yûnus”, Osmanlı Türkçesiyle basılmış nüsha olup, fevkalade karışık ve hatalı bir nüshadır. Dolayısıyla Köprülü'nün eserinde konuyla ilgili tanık olarak kullandığı dördlük ve beyitlerin tamamı Bizim Yûnus'a ait değildir. Nitekim yukarıda “Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar” adlı eserden alıntılarımız tanıklar da Yûnus'a değil, Âşık Yûnus'a aittir.

Abdülbaki Gölpınarlı'ya göre Ynus, Azerbaycan illerine, yani "Yukarı İllere" seyahat etmiştir. Gölpınarlı yukarıda zikrettiğimiz Ynus'a ait "Gezdim Urum ile Şam'ı Yukarı illeri kamu / Çok istedim bulamadım şöyle garib bencileyin" beytinden hareketle, onun Anadolu'yu, Yukarı İller'i gezdiğini kabul eder. Kaldı ki "Yukarı İller" tabiri o dönemde Azerbaycan için kullanılan bir tâbirdir. Gölpınarlı şöyle devam etmektedir:

"Şam belki bir örf mecâzı olarak "Rum-Şam" diye anılmıştır. Fakat Yukarı İller, Azerbaycan ülkesidir. Buralara Osmanoğulları devrinde XVI. yüzyılda bile Yukarı İller, Yukarı Canip dendiğini biliyoruz." (Gölpınarlı, 1965: XVIII).

Azerbaycan'daki Makam

Ynus Emre'nin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde olduğu gibi Azerbaycan'ın Gah bölgesinde de bir makamı vardır. Ynus, Tapduk Emresiz düşünülemeyeceğine göre doğal olarak şeyh ve müridi bu makamda da birlikte yaşamakta ve yaşatılmaktadır.

Gah'taki Ynus merkadi veya makamının durumu ve tarihi gerçekliğinin tespiti için "Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı" (TİKA) "Azerbaycan'da Bulunan Ynus Emre Türbesi Hakkında Araştırma" konulu bir proje çerçevesinde bendenizi 22-27 Aralık 2010 tarihleri arasında bölgeye gönderdi. Bölgede bu vesileyle geniş incelemelerde bulundum. Gah'ın Oncallı Köyü'ndeki bu makam, 17 Ağustos 2010 tarihinde Cumhurbaşkanımız Abdullah Gül tarafından da ziyaret edilmiştir.

Cumhurbaşkanımız Gül'ün, Şamahı, Gah ve Şeki bölgelerindeki incelemeleri Azerbaycan Milli Ajansı tarafından şu şekilde duyurulmuştı:

"Türkiye Prezidenti Abdullah Gül Zakatala'dan Şeki'ye gelerken yolst Gah rayonunun Oncallı kendindeki oğuz qebiristanlığında şeyh Yunus Emre ve onun mürşidi Hacı Tapdığ'ın mezarlarını ziyaret edib.

Melumatı "AzerTAc" dvlet agentliyi yayıp. O, her iki mezarın üzerine gl destesi qoyup. Sonra qebiristanlığı gezen ali konağa melumat verilip ki, sufi şeirinin grkemli nmayendesi olan Yunus Emre byk Türk halkının yetirdiyi en parlak simalardan biridir. XIII-XIV esirlerde yaşayan Yunus Emre'nin yaradıcılığı Türk şeirinin inkişafına çh byk tesir gsterip. Menkbelerde gsterilir ki, evliyalık makamına ykselerek heyatı efsaneleşen Yunus Emre'nin tekce Anadolu'da on mhtelif erazide mezarı var. Bele ziyaret yerlerinden biri de Azerbayca'nın Gah rayonu erazisinde, Oncallı kendindeki Oğuz kabristanlığıdır. Ömrünün büyük hissesini Anadolu'da keçiren şair, İslamî deyerleri yaşatmak meksedi ile dünyayı gezmış, menevi rahatlığını Oncallı kendinde devrinin en muteber ruhanî şehsiyyetlerinden biri olan Hacı Tapdığ'a mridlik etmekle tapıp. Şeyh Yunus Emre ve onun mürşidi Hacı Tapdığ'ın mehz bu kabristanlıkda defn olunduğu ehtimal edilir. Onların mezarları sonradan müridleri tarafından abadlaşdırılıp. Yerden bir metr hndrlynde çay daşından tikilen, hrg ile ehatelenen her iki mezar mükeddes sayılır ve ziyaret edilir. Anadolu Trkcesi'nde yazan Yunus Emre'nin şeirlerinin dil hsusiyyetleri Oğuz Türklerinin

mekânı olan Gah rayonu ehalisinin dil hüsusiyyetleri ile eynilik teşkil edir. Şairin edebi ve ictimai fealiyyeti ile elakedar merkezlerden birinin XIII-XIV esirlerde Oncallı kentinde meydana gelmesi, mükeddes mekan kimi bu gün de yâd edilmesi bir daha Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türklerinin eyni medeniyyetli kardaş halk olduğunu sübut edir. Yunus Emre'nin ve Hacı Tapdık'ın mezarları bu gün de yerli ehali tarafından mükeddes bir mekan kimi korunur ve ziyaret edilir. Sonra Türkiye Prezidenti Abdullah Gül ve onu müşayiet eden şehirler Şeki şehrine gedibler.”

Gah, geçmişten beri Oğuz Türklerinin yaşadığı bir bölgedir. Burada fütûhat yıllarından itibaren bina edilen önemli ribatlar, kervânsaraylar ve irfân ocakları bulunmaktaydı. Gezgın dervişlerin konakladıkları bu mekânlardan şimdi pek bir iz kalmamıştır. Nitekim gidip gördüğümüz bu mekânlar hakkında Meşedihanım Nemet de kanaatimizi destekleyen bir görüş ortaya koymuştur:

“Vaktile beynelhalk karvan ticaret yolu üzerinde kaynar hayat geçirmiş ehemmiyetli siyâsî-ideoloji merkezlerinden biri olmuş Tapdık Baba veya şeyh Yunis hanegahı sonralar dağılmış, balaca bir koma ile evez edilmiştir.” (Nemet, 2010: 162).

Yünus'un seyahati sırasında Tebriz'den Nahçıvan'a, buradan da Gah'a geldiği yahut bunun aksine Anadolu'dan Gah'a, buradan da Nahçıvan ve Tebriz'e geçtiği düşünülebilir. Gah, bugünkü sınırimızdan kuş uçuşu dört-beş yüz kilometre kadardır.



Gah'taki Yünus Emre ve Tapduk Emre makamının yakından görünüşü. Makamın çevresindeki yapı Ağustos 2010'da inşa edilmiş. Duvarlar ise eski.

Azerbaycan'daki Araştırmalarımız

22-27.12.2010 tarihinde Azerbaycan'da yaptığımız araştırmalar sırasında, başta aşk ve gönül dilimizin kurucusu Yünus Emre olmak üzere Yahya-yı Şirvanî⁴, Şeyh İzzeddin-i Şirvanî el-Halvetî, Pir Ömer el-Halvetî gibi Osmanlı Türk kültürünü derinden etkileyen mutasavvıfların maddî ve manevî miraslarının ardına düştük. TİKA Temsilcimiz Orhan Gazigil ile birlikte evvela Azerbaycan'daki kitabeler ve mezartaşları konusunda uzman olan Prof. Dr. Meşedihanım Nemet'i evinde ziyaret ettik.⁵



Meşedihanım Nemet, Orhan Gazigil ve Mustafa Tatcı, Gah'taki Yûnus makamının şâhîde kitabeleriyle ilgili konuşurlarken (22 Aralık 2010)

Meşedihanım Azerbaycan'daki kitâbeler konusunda uzmandır ve “Azerbaycan'da Pirlər” adlı eserin de yazarıdır. Bu eser, konumuzla ilgili mevcut bütün kitabeleri ihtiva ettiği için fevkalade önemlidir. Önceki çalışmalarından hareketle yeni bilgilerle genişletilen ve tashihten geçirildikten sonra latin alfabesiyle basılan eserde Gah'taki Yûnus'tan da söz edilmektedir. Bilahare yerinde gidip gördüğümüz üzere Meşedihanım bu makamdaki Yûnus'la ilgili kitabenin birinin kayıp olduğunu söyledi. Fakat kendisi 1992 senesinde görüp resmini çektiği bu kitabenin tercümesini eserine dercetmiştir. Meşedihanım'a göre, bölgede yaşayan Oğuz Türkleri Yûnus'un menakıbını, özellikle de tekkeye taşıdığı düz odunlarla ilgili rivayetleri -tıpkı Hacı Bektaş Veli Vilâyetnamesi'nde olduğu gibi- aynen anlatmaktadır. Yine hocadan öğrendiğimize göre, bu kayıp kitâbede Yûnus'un 1418 senesinde vefat ettiği yazılı imiş.

Oncalı'daki ziyaretgâh ve kitabeler konusunda önemli araştırmalara imza atan Meşedihanım Nemet “Azerbaycan'da Pirlər” adlı eserinde kısaca şunları söylemektedir:

“Hacı Tapdık piri ve şeyh Yunis ziyâretgâhı Gah rayonunun Oncalı kendindeki Oğuz kabristanlığındadır. Yerli ahali tarafından mukaddes sayılan en önemli ziyaret yerlerinden birisidir. Meşenin içerisinde yerleşmiş büyük araziye malik Oğuz kabristanı Hacı Tapdık Baba ve ondan bir neçe adım yukarı mevcut olan Şeyh Yunis kabirleriyle başlar. Her iki kabir takriben bir metr hündürlükte çay taşlarından ibaret hörgüye alınmıştır. Kabirlerin üzerinde hazırda çaylak taşından düzeltilmiş nakışsız ve sayısız baştaşı vardır. Lakin 5-6 il bundan evvel biz orada işlediğimiz zaman kabirlerin üzerindeki daşların suretini kağıda köçürüp yazılarını okumuştuk. Şeyh Yûnis'in kabri üzerindeki baştaşının Arapça kitabesinin tercümesi böyledir:

“Biz torpaktan günahsız yaranmışdık. Toprağa ise günahkar kaydırdık. Bu kabir merhûm Şeyh Yunis'in hatirasını aziz tutmak için, Mirza İbn Çelebi meşhur Sultan ibn Salih ibn Mehemed ibn Mehemed Zaman ibn İmam Ali -Allah onları bağışlasın-. 821 (M. 1418)ci il tarihde bina etti.”



Yûnus Emre'nin makamındaki kayıp kitabenin metni. Bu belgeyi Meşedihanım'ın izniyle aldık. Oncalı köylüleri şâhidenin birisi tarafından götürülüp gittiğini söylediler, fakat bu kişinin kim olduğunu maalesef tespit edemedim.

Hacı Tapduk Baba'nın kabri üzerindeki baştaşında yazılmış kitâbenin tercümesi:

“Rahmli ve merhametli olan Allah'ın adıyla. Her iki dünyanın Rabbine hamd olsun. Onun yarattığı Muhammed'e ve onun neslinin hamısına salam ve salavat. Bu eve (kabr evini) Şeyh Mirza ibn Çelebi ve Salman ibn Salih H. 1207. yılda (M. 1792/3) bina etmişlerdir.”



*Hacı Tapdık Baba'nın kitabesi duvara gömülmüş olarak yerinde duruyor.
Hemen korunmaya alınmalı.*

Her iki kitâbenin metninden aydın olur ki, epitafiyadaki tarihler Tapdık Baba ve Şeyh Yûnus'un ölümü ve defnolunduğu illeri (yılları) göstermez. Birinci kitabe ile ikinci kitabede kabirleri tikdiren şahsların adlarında eynilik veyahud tohumluk alakaları aydın görünür. Lakin tarihlerde büyük fark vardır. Şeyh Yûnus'in kabrini tikdiren şahs sadece olarak Mirza ibn Çelebi, Tapdık Baba'nın kabrini tikdiren Mirza ibn Çelebi ise Şeyh lakabı ile getmiştir. Şeyh Yûnus'in abidesinde adı çekilen Salih'in oğlu sultandır, Tapdık Baba'nın abidesinde Salih'in diğer oğlu Şeyh Salman'ın adı kaydolunmuştur. Her iki âbidede adları çekilen şahslar, çok mümkündür, aynı nesilden olup bir neçe defa tekraren aynı adı taşımışlar. Gah Rayonu'nun emberçe, lekit cameleri yanında defn olunmuş 300 illik tekraren dede-baba adları taşımış âlim nesillerinin abideleri vardır. Kitabelerde adları çekilen şeyhler söz yok ki Tapdık Baba ve Şeyh Yunis'in müridleridir. Bele olsa Şeyh Yunis'in Azerbaycan'daki kabri Anadolu'da olan kabirlerden (ki, 10'dan çokdur) kadimdir, hem de mürşidi Tapdık Baba ile bir yerdedir. Anadolu'da ancak bir yerde Tapdık Emre, Yûnis Emre ve Aşık Yunis'in birlikde defn olunması hakkında malumat veren son devrde yazılmış kitabe vardır" (Nemet, 2010:157-158).

Paşa Yakup, *Nurlu Simalar*, adlı eserinde Hacı Bektaş Velî Vilâyetnamesi'ndeki menakıbı aktardıktan sonra Yûnus'un mezarı hakkında: "Onların mukaddes mezarları Gah rayonunun Oncallı kendindedir." demektedir (Yakup, 2010: 22). Paşa Yakup da tıpkı Meşedihanım gibi Tapduk Emre'nin Oncallı'da yaşadığını, Mevlana ve Hacı Bektaş Velî'nin muasırı olan Yûnus Anadolu'dan Gah'taki Oncallı'ya gelerek Tapduk Emre'nin müridi olmuş ve burada vefat etmiştir. Söz konusu araştırmacı tashih edilmesi gereken bazı bilgiler verirken şunları söylemektedir:

"Tarihi menkıbelerde Yunis Emre'nin Sakariya çevresinde Sarıköy'de hicri tarihle 648 (M. 1250)ci ilde doğulduğu, meşhur sufi mütefekkeri Mevlânâ Celaeddin-i Rumi'nin (1207-1273) ve sufi şeyhi evliya Hacı Bektaş Velî'nin muasırı olduğu, 72 il ömür sürdüğü

Gah rayonunun Oncallı kendinde Hacı Tapdık baba'nın müridi olduğu ve miladi tarihle 1320-ci ilde vefat ederek Oncallı kabristanlığında defn olunması hakkında tekziبولunmaz faktlar mevcuttur." Hacı Tapdık Baba'nın ve Şeyh Yunis'in kabirleri dünyanın her yerinden gelen zevvarların en sevimli ziyaretgahıdır (Yakup, 2010: 23-24).

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya'daki İslam tarikatleri konusunda geniş araştırmaları ve tecrübeleri bulunan Mehmet Rıhtım "Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde Sufiler ve Tarikatlar-I (VII-XIII. Asırlar)" adlı makalesinde Yunus'un Gah bölgesindeki makamını değerlendirir. Bunun yanında Onun mensup olduğu tarikatla ilgili bir bilgiyi dikkatlere sunar. Rıhtım'ın dikkatlere sunmak istediği konu şudur: Acaba Tapduk Emre Zahid-i Geylanî'nin bir halifesi olup, Yunus Tapduk'u yetiştiren pirlerin yanına yani Gah'a bu sebeple mi gönderildi?

"Şeyh Seyyid Mehmed Şükrî Efendi, Silsile-i Aliye-i Sadat-ı Sufiyye adlı söylemektedir (Ustaoglu, 2002: 269-273). Yunus Emre Azerbaycan ve Kafkaslara (yukarı iller), Tebriz'e, Nahcivan'a sefer ettiğini şiirlerinde bildirmektedir. Ancak onun buralarda ne yaptığı, bir mürid ile görüşüp görüşmediğini bilmiyoruz. Onun bağlı olduğu tarikat hakkında da kesin bir kanaat yoktur. Halvetiyye tarikatı Yunus'dan yaklaşık yarım asır sonra teşekkül etmiştir. Ancak Şeyh Zahid'in tarikatı eserinde Tabduk Emre ve Yunus Emre (1320)'nin Zahidiyye kolundan geldiğini Zahidiyye bu devirde vardır ve Halvetiyye de bu bölgede onun halifesinin halifesi Pir Ömer tarafından kurulmuştur. Bir başka husus da Yunus ve Taptuk Emre'nin kabirleri ile alakalıdır. Anadolu'da birçok yerde Yunus'un kabri vardır. Ancak bu kabirler arasına Azerbaycan'ı da ilave etmek gerekir. Taptuk ve Yunus Emre'nin Azerbaycan'ın Kuzey batısında yer alan Gah şehri yakınlarında (Gah-Zakatala yolu üzerinde) Taptuk Emre ve Yunus Emre'ye ait iki kabir mevcuttur. Yine Halveti silsilesinde yer alan Pir Ömer'in müridi Ahi Emrem isimli bir şeyh vardır ki bu şeyhin ismi ile Yunus Emre'nin adının karıştırılmış olması da muhtemeldir."

Söz konusu ziyaretgahın hizmeti Oncallı kendi sakinlerinden Şabanova Nezaket Hurşid kızı ve ailesi tarafından yürütülmektedir. Daha önce bu hizmet yine aynı kişinin ataları tarafından yürütülmüştür.

Oğuz mezarlığında yaptığımız incelemeler sırasında, meşelik içinde kalan çok az kitabenin kırılıp döküldüğünü, toprak altında kaldığını gördük. Sonradan öğrendiğimize göre buradaki ayak altında kalan bir kısım şahide ve kitabe Gah Rayonu Medeniyet Şubesi müdiresi Limon Hanım zamanında toplanıp müzeye götürülmüştür (Nemet, 2010, 163).

Bunların okunup okunmadığı veya sanat tarihi açısından değerlendirmesinin yapıpı yapılmadığını bilmiyorum. Fakat gözlemlediğime göre toprak altında daha onlarca şahidenin olduğunu söyleyebilirim. Burada yapılacak olan yenileme çalışmaları sırasında Yunus'un makamıyla birlikte kitabe ve şahideler de titizlikle elden geçirilmelidir.

İmdi, Meşedihanım'ın ve ondan naklederek Paşa Bey'in verdiği bilgiler tabii ki, çok önemlidir fakat bazı hususların tashihe ihtiyacı vardır.

Şöyle ki, Meşedihanım'a göre Oğuz kabristanı kadim olduğu ve Yûnus Emre, şeyhi Tapduk ile birlikte bulunduğu için Gah'taki mezar, Yûnus'un gerçek mezarıdır. Meşedihanım'ın Anadolu'da kasdettiği kabir, Bursa'daki kabirdir. Bundan başka Kula'daki türbede de Yûnus, şeyhi Tapduk'la birlikte gösterilmektedir. Kaldı ki Meşedihanım'ın ve onu mehaz gösteren araştırmacıların ileri sürdüğü bu görüşler doğru değildir. Onların birlikte aynı yere defnedilmesiyle ilgili tarihi hiçbir belge yoktur. Dolayısıyla Oğuz kabristanlığındaki makbere, bir makamdan ibarettir.

Yûnus Emre Seyahate Çıkmış mıdır?

Seyahat, Yûnus'un yaşadığı dönemlerde, hatta daha yakın zamanlara kadar seyr ü sülûk sırasında uygulanan yöntemlerden birisiydi. Manevî eğitimin bir unsuru olan bu nev'i seyahat için "Selmâna çıkmak" veya "devrâna çıkmak" tabirleri de kullanılmıştır. Selmân, uzun zaman çalıştığı halde gönü açılmayan dervişin mürşid emriyle bir müddet seyahate çıkmasıdır. Seyahate çıkan dervişler ellerinde umumiyetle tiğ veya teber olduğu halde gezerlerdi. Dilimizdeki "Tiğ teber şâh-ı merdân!" deyimini bundan kinaye söylenmiştir. Tiğ mızrak, teber de bir tarafı keskin diğer tarafı tığa benzeyen bir alettir. Dervişler bu aletleri ihtiyaç duydukları zaman mesela dağlık ve ormanlık araziden geçerlerken kullanırlardı. Dervişler, gittikleri yerlerde çarşıda ve pazarda su veya sebil dağıtır yahut ilâhî söyleyerek sâillik ederlerdi. Şu da bilinmelidir ki, sâillik tam anlamıyla dilencilik demek değildir. Meselenin dilencilik tarafı tamamen benliği terbiye etmek için mürşid emriyle yapılan bir uygulamadır. Selmâna çıkan dervişler insanlardan doğrudan bir şey talep etmezler "şey'enlillah, şey'ullah" veya "Hak! Dosta bak!" diye varlığı birleyerek kendinden kendine istekte bulunurlardı. Selmân günün her saatinde uygulanan bir şey de değildi. Mesela haftanın bir iki gününde belli saatlerde selmâna çıkılabilir, bunun dışında verilen süre ibadet ve taatle geçirilirdi. Selmâna çıkan dervişlerin boyunlarında "Keşkûl" bulunurdu. Keşkûl bakır Hindistan cevizi veya su kabağı cinsinden bir şeydir. Derviş keşkûlünü uzatıp şey'enlillah (Allah için!) dediğinde kendisinden yemek istenilen kişi gönlünden ne koparsa kaç çeşit yemek varsa hepsinden biraz biraz keşkûle koyar, derviş de bunları karıştırıp öyle yedi. Bu karıştırıp da yeme eylemi, tabiatıyla vahdet-i vücûdun anlaşılması için geliştirilmiş bir uygulamadır.



Hindistan cevizinden oyulmuş bir Keşkûl-i fukarâ (Mehmet Rıhtım koleksiyonundan)

Yünus Emre şiirlerinde selmâna çıkan, keşköl uzatıp “şey’enlillah” diyerek dolaşan dervişlerden şöyle bahseder:

*Gördün ki bir derviş gelir yüz vur anın kademine
Senden şey’ullah idicek kaşın karagun çatmagıl*

Bu beyitten anlaşıldığı gibi seyahate çıkan bir dervişin keşkölünü uzatıp “şey’en lillah” diyerek talepte bulunduğu anda insanların yüzünü asıp, “kaşın karağını (bakışını) çatmaması”, “aman sen de nereden çıktın; git başımdan!” dememesi gerektiğini söylemek ister.

Demek ki Yünus’un başından böyle bir seyahat ve selmân tecrübesi geçmiştir. Nihayet selmân, sâlikin vahdeti algıladığı zaman tamamlanması gereken bir seyahattir.

Yakın dönemlerde yaşayan kâmiller, zaten seyahatten hâli olmayan insanlara selmâna çıkarıp “şey’enlillah” dedirtmekten vazgeçmişlerdir. Zira buna lüzum kalmamıştır. Fakat Yunus hiç şüphemiz yok ki, seyahate, yani selmâna çıkmış ve “Baba Tapduk manâsını” insanlara anlatmıştır.

İki Devlet Bir Milletiz!

Biz, Azerbaycan ile aynı soydan aynı kültürden gelen iki devletiz. Bu özelliğimizi siyasîlerin ağzından sık sık “İki devlet bir milletiz!” ifadesiyle de duyuyoruz. Bunun gereği olarak da bizler menfaat birliği içinde olmalıyız. Ancak gözlemlediğimiz kadarıyla ilgili merciler bu birliğin temini için gereken gayreti göstermemektedirler. Herkesin bildiği gibi kültür ve menfaat birliğinin temini için yapılan çalışmaların siyasîler tarafından desteklenmesi ve verilen vaatlerin yerine getirilmesi zaruridir. Türkiye, III. Murat döneminden beri Azerbaycan’ın birliği ve dirliği için çalışmaktadır. Bu anlayış bundan sonra devam edip gidecektir. Kebele rayonunda evinde misafir olup konuştuğumuz seksen beş yaşındaki Samed Baba’nın, “Türkiyeli kardaşlarımız bizim arhamızdır!” sözü de bu gerçeğin bir ifadesidir.



Kuzey Kafkasya’da yaşayan bir Oğuz Türkü: Samed Baba. Asırlık papağıyla, alnındaki her çizgi adeta tarihe düşülen bir dipnot. “Türkiye bizim arkamızdır!” diye konuşunca göz yaşlarını tutamıyoruz.

Nihayet, iki ülke arasında ortak bir geleceğin inşası ortak geçmişin ihyası ile mümkündür. Yûnus Emre de, Fuzûlî de Nesimî de bizimdir, hepimizindir. Bu büyük değerlerin paylaşılabilmesi gibi bir durum söz konusu olamaz. Bütün bu ortak kültürel mirası, irfan ve tefekkür hayatımızı besleyen şahsiyetler üzerinden yeniden inşa etmek zorundayız. Kamu diplomasisi kısa vadeli siyasî-ekonomik meselelere odaklanan yaklaşımların ötesinde kültürel bir inşayı ve derinliği içeren yeni bir yaklaşım sergilemelidir. İki ülke arasındaki ilişkilerin sağlamlaştırılması için bu şarttır.



Pir Ömer Halvetî Hazretlerinin Pirkulu dağı eteklerindeki Avahıl köyünde bulunan mezarı. Hz. Pir'in mezarı Tebriz'de dense de, büyük bir ihtimalle Avahıl'dadır. Nitekim konuyla ilgili doktora yapan Mehmet Rıhtım Bey de aynı kanaattedir.



Yahya-yı Şirvanî'nin üstadının üstadı Şeyh İzzeddin Halvetî'nin kabri. Üstündeki nar ağacı, bütün olumsuzluklara rağmen asırlardan beri yaşamak için direniyor.

Sonuç

Tarihî belgelerden ve yerinde yaptığımız incelemelerden anladığımız kadarıyla Şeki ile Zakatala arasındaki Gah'ta, Tapduk ve Yunus Emrelere ait gösterilen yer, bir makamdır ve buranın makam olması, tarihî rivayetlere de uygundur.

Yunus Emre “Yukarı İlleri kamu” yani Kuzey ve Güney Kafkasya'yı baştan aşağı gezip gördüğünü söylerken muhtemelen Tebriz, Şiraz, Nahçıvan ve bugünkü Oğuz kabristanlığında bulunan ribatlarda konaklamıştır. Oğuz kabristanlığındaki mezar taşlarından anlaşılacağı üzere burada yatanların çoğu sûfi meşrepli kişilerdir. İncelemelerim sırasında da gördüğüm kadarıyla bu kabristan çok eskidir ve bazı kitâbeleri okunmamıştır. Deprem ve diğer sebeplerden ötürü pek çok kitâbenin toprak altında kaldığı, çalındığı ve kırıldığı anlaşılmaktadır. En azından bugüne kalan taşlar bir an önce uzman bir ekip tarafından incelenmeli, kazı çalışmaları yapılmalı, şahidelerdeki yazılar okunmalı ve yorumlanmalıdır.

Gah, Şeki ile Zakatala arasında olup Oğuz Türklerinin yaşadığı bir bölgedir ve Sovyetlerin yönetiminde iken bu çevrelerde edebiyattan mimariye, tasavvufun musikiye kadar pek çok konuda derinliğine hiçbir araştırma yapılmamıştır. Osmanlılar ve Safeviler dönemine ait onlarca kültür varlığı yok olmuştur ve kalanlar da günden güne yok olmaktadır. Şeki'de uğradığımız küçük bir antikacı dükkânında Hanlar dönemine ait bakır ve gümüş işlemeli mutfak takımları, halılar, ipekler ve özellikle İstanbul ve Tiflis baskılı onlarca matbu ve yazma eserleri bizzat gördüm. Bu eserler bir an önce millete mâl edilmeli ve değerlendirilmelidir.

Ömrünün bir döneminde Gah'ta Oğuz bölgesinde yaşayan Yunus Emre vesilesiyle bu bölgede derhal büyük mutasavvıfın şanına yakışan bir âbide yapılmalıdır.

Yine bu âbideyle birlikte Gah'ta, Şeki yahut Zakatala'da bir “Yunus Emre Türk Kültürünü Araştırma Merkezi”yle bölgedeki somut mirâsımızın toplanıp değerlendirildiği bir Etnografya müzesi kurulmalıdır.

Yine bölgeden toplanacak eserlerden hareketle Şeki veya Zakatala'da “Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi” kurulmalıdır. Yoksa halkın elindeki yazmalar kaybolup gidecektir.

Şeki ve Zakatala'daki Osmanlı Dönemi medreselerinde okutulan eserlerin çokluğu, ecdatımızın buralarda bütün ağır şartlara rağmen nasıl hizmet ettiğinin bir göstergesidir. Ne yazık ki bugün söz konusu eserlerimizin Azerbaycan eğitim tarihinde adını bile bilen yoktur. Bugünkü imkânlarla biz bu bölgede söz konu ettiğimiz kültür ve araştırma merkezlerini yahut müzeyi daha rahat kurabiliriz. Yoksa kalan kültür değerlerimiz de yok olup gidecektir.

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Yahya-yı Şirvanî, bizim kültür tarihimizin ikinci Yesevî'sidir. Zira Osmanlı Türklüğü, onun yetiştirdiği öğrencilerin telkin ettiği fikirlerle devletten imparatorluğa geçmiştir. Bunun için II. Bayezid ile Cemâleddin-i Aksarayî arasındaki münasebetleri bilmek yeterlidir.

Bu sebeptendir ki, bizim bir an önce “Bakü’den Balkanlara Yahya-yı Şirvanî ve Kültür Köprülerimiz” adıyla her sene yeni araştırmalarla tekrar edilmesi gereken bir kültür faaliyetine başlamamız gerekmektedir. Bu faaliyetin bir ayağı sempozyum diğer ayağı da belgesel olabilir. Mevcut binlerce dokümanın çevrilmesi ve yorumlanması için bu faaliyetlerin yapılması şarttır.

Devletin, milletin ve insanlığın selameti için çalışan Yahya-yı Şirvanî ve onun yetiştirdiği öğrenciler, Şeki, Gence, Nahçıvan, Tebriz, Erzincan, Amasya, Kastamonu, Karaman, Bursa, İstanbul, Bosna, Kosova, Şam, Fas, Tunus gibi bölgelere gönderilmişler ve buralarda aynen Yahya-yı Şirvanî gibi insanlığın birliği ve dirliği için çalışmışlardır. Bu sebeple Bakü’den başlaması gereken böyle bir faaliyet, Şeki, Gence, Nahçıvan, Erzincan, Amasya, Kastamonu ve diğer şehirlerdeki oluşumlarla devam ettirilmelidir.

Geleceğimizin doğru inşa edilmesi için bu kültür köprülerinin iyi yorumlanması ve anlatılması gerekmektedir. Ne yazık ki Yahya-yı Şirvanî ne Azerbaycan ne de Türkiye’deki ilgili çevreler tarafından hakkıyla bilinmemektedir!

Yine Yahya-yı Şirvanî’yi yetiştiren zatların mezarları harabeye dönmüştür. Cemaleddin-i Aksarayî, Hayreddin-i Tokadî, Sümbül Efendi, Merkez Efendi, Şaban-ı Velî Kastamonî vs. gibi zatları yetiştiren bu silsilenin mezarlarına sahip çıkılmalı ve derhal yeniden yapılmalıdır. Özellikle Pîr Ömer ile İzzeddin Halvetî’nin Şamahî bölgesindeki türbeleri yaptırılmalıdır. Azerbaycanlı kardeşlerimiz, en az petrol ve doğalgaz zenginlikleri kadar önemli olan bu manevî zenginliklerinin kıymetini bilmeli, Türkiye de bu konuda gereken desteği vermelidir.

Araştırma gezimiz sonucunda elde ettiğimiz bu bilgileri kısaca ifade ederek, başta Cumhurbaşkanımıza, Başbakanımıza, TİKA yetkililerine, Kültür ve Turizm Bakanlığına, Milli Eğitim Bakanlığımıza, Gazi Üniversitesi Rektörlüğüne, ilgili sivil kuruluşlara ve tabii ki Azerbaycan’ın devlet erkânına duyurmak, duyarlı her Türk vatandaşı gibi bizim de boynumuzun borcudur.

Sonnotlar

² Bu araştırmalarımız, Bakü Büyükelçimiz özel kalem müdürü Hüseyin Avni Kurtoğlu’nun fikirleriyle, TİKA başkanımız Sayın Musa Kulaklıkaya, Tika’nın Azerbaycan temsilcisi Orhan Gazigil, Azerbaycan Büyükelçiliğimiz ve Azerbaycan Gençliğe Yardım Fonu Müdürü Ahmet Tecim Beylerin destekleriyle gerçekleşti. Hepsine ayrı ayrı teşekkür ederim.

³ XVI. Asırda İran için Yukarı Cânîp tabiri kullanılmaktadır.

⁴ Bu zatın kültür tarihimiz açısından önemini kavramak için Lemezât-ı Hulvî (İstanbul 1993) dışında şu eserlere bk. Mehmet Rıhtım, Seyid Yahya Bakuvi ve Halvetilik, Bakı 2005; Seyid Yahya eş-Şirvanî el-Bakuvi, Safa el-Esrar, (hz. M. Rıhtım), Bakı 2010.

⁵ Meşedihânım (d. 1924) Bakü merkezinin Zaprat/2 kasabasındaki kendi evinde yaşamakta ve ilmi faaliyetlerini evinde sürdürmektedir.

⁶ Ayrıca aynı yazara ait “Azerbaycan’da Tapdug Baba Ve Yûnis Emre’nin Mezarları”, Elm ve Heyat, No: 9, Bakü 1991, s. 6-9 adlı makaleye bk.

⁷ Değerli bilim adamı Mehmet Rıhtım Bey, Kuzey Kafkasya ve Şamahî’da yaptığımız bütün araştırmalarda bizi yalnız bırakmadığı gibi bölgeyle ilgili 14 senelik birikimini de bizimle paylaştı.

Onun Halvetiyye'nin Azerbaycan ve İran'daki pirleriyle ilgili geniş araştırmaları bizim de Cemâl-i Aksarayî'den itibaren yaptığımız araştırmalarla birleşince aramızda fevkalade bir bilgi alışverişi gerçekleşti. Kendisine teşekkür ederim

⁸ Tapduk Emre ile Zâhid-i Geylanî muhtemelen aynı zamanda yaşamışlardır. Aralarındaki manevi silsileyle ilgili her hangi bir bilgimiz olmamakla birlikte tarikatlerin Horasan kaynaklı olması münasebetiyle bu ilginin araştırmalarda dikkate alınması gerekir. Tapduk Emre Zâhid-i Geylanî'nin halifesi olabilir mi? Bunun incelenmesi gerekiyor. Acaba Yunus Azerbaycan'a silsilesinin Pir'lerini ziyaret için mi yoksa selmana çıkarıldığı için mi gitmiştir, bilemiyorum. Mehmet Rıhtım'ın Zâhid Geylanî hakkında verdiği bilgiler konumuz açısından oldukça önemlidir. "Haririzâde Tıbyan'da Zâhidiyye'yi müstakil bir tarikat olarak zikretmekte, hatta Halvetiyye'yi Zâhidiyye'nin bir kolu olarak vermektedir. (Haririzâde *Tıbyân*, c. II, s. 70.) Fazla meşhur olmayan bu tarikatın piri, Ebû's-Safvet İbrahim ez-Zâhid ibn-i Rûşen ibn-i Emir Babil ibn-i Şeyh Bidari (veya Baydar) es-Sincanî'dir. Kısaca Zâhid Gilânî diye bilinir. 615/1218 tarihinde Azerbaycan'da Lenkerana bağlı Siyaverud köyünde doğmuştur. Kendisi yedi ataya kadar şeyh neslinden olmuştur. Çocuk yaşlarından itibaren ilim tahsiline başlamış, zahiri ilimlerin her nevini tahsil ettikten sonra kâmil bir mürid bulmak ve tasavvuf ilimlerini öğrenmek arzusuyla seyahate çıkmış, birçok memleket ve şehir dolaşmıştır. Bir müddet Şiraz'da, Şeyh Sâdi-i Şirazi'nin yanında kalarak ondan ders almıştır. Daha sonra Sâdi'nin tavsiyesi ile memleketine gelmiş, Penser (Tüster değil!) köyünde, Şeyh Seyyid Cemaleddin'e intisab etmiştir. Burada mücahede ve riyazetle kırktan fazla erbain çıkarak seyr-i sülûkunu tamamlamıştır. Menkıbelerinde anlatıldığına göre, gündüzleri oruç tutar, geceleri de yatmayıp nefsinin hesabına çekermiş. Oruçlu haliyle gündüzleri tarlasında çalışır, geceleri de ucu demirli asasını çenesinin altına dayayarak, uyanık kalmaya çalışırmış. Yılda iki kere erbaine girip, onbeş günde bir, beş dirhem arpa unundan yapılmış bulamaçla iftar edermiş. Bu halde yirmi yıl devam etmiştir. Seyr-i sülûkunu tamamladıktan sonra şeyhinin emri ile Lenkeran'ın bugünkü adıyla "Şihakeran" köyüne gelmiştir. Burada inşa ettirdiği hankahında uzun müddet yaşayarak birçok mürid yetiştirmiş ve yine burada vefat (700/1300 veya 1305?) etmiştir. Şeyh Zâhid'in biri İran'da; Gilan eyaletine bağlı Lahican şehrinde, diğeri ise Azerbaycan'da; Lenkeran şehrinin Şihakeran köyünde iki kabri vardır. Lahican'daki kabir eski olup önemli bir ziyaret yeridir. Şeyhin Azerbaycan'daki eski kabri ise 1944 yılında zamanın ateist yönetimi tarafından yıktırılmıştır. Yerine yakın zamanlarda, yöre halkı tarafından estetik ve mimari hususiyeti olmayan bir türbe yaptırılmıştır. Ancak türbe etrafındaki kabir taşlarından burasının XII-XIII. Yüzyıllara kadar giden bir geçmişe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Türbelerden hangisinin Şeyh Zâhid'e ait olduğu tartışmalıdır. Osmanlı kaynaklarında şeyhin tekke ve kabrinin "Lengerkünan"da olduğu kaydedilmektedir. Şeyhin nisbesinin Gilânî olması ise Gilân'da olması şüphesini doğurmaktadır. Bunlardan birinin kabri, diğerinin makamı veya tekkesi olduğu ihtimalini yanında, biri Lenkeran'da, diğeri Lahican'da yaşamış Şeyh Zâhid'in isimli iki sufinin olması da mümkün görülebilir. Şeyhin yolu Zâhidiyye diye adlandırılır olmuştur. Bunun sebeplerinden en önemlisi, şeyhin zikir şeklinde meydana getirdiği yenilik olmalıdır. Zira, Zikr-i Esmâ-i Seb'a, yani Allah'ın yedi ismi "Lailahe illallah, Allah, Hu, Hakk, Hay, Kayyum, Kahhar" ile zikretme usulü ilk olarak onun tarafından tespit edilmiştir. Halvetiyye tarikatının uzun müddet Zâhidiyye-i Halvetiyye diye adlandırılarak Zâhidiyye'nin bir şubesi kabul edilmesinin sebebi, tarikatın bu süreçten gelmesi ve Esmâ-i Seba zikri gibi bazı temel hususiyetlerin onun tarafından tespit edilmiş olmasıdır." Bk. Mehmet Rıhtım "Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde Süfiler Ve Tarikatlar-I (VII-XIII. Asırlar)" Yayınlanmamış Makale.

⁹ Bu deyim Azerî Türkçesinde hâlen kullanılmaktadır.

Kaynakça

- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1965), Yunus Emre Divanı-Risalat-al-Nushiyye, İstanbul.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1992), Alevi- Bektaşî Nefesleri, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, Fuat (1984), Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara.
- NEMET, Meşedihanım (1991), “Azerbaycan’da Tapdug Baba ve Yûnis Emre’nin Mezarları”, Elm ve Heyat, No: 9, Bakü.
- NEMET, Meşedihanım (2010), Azerbaycan’da Pirler, Bakı.
- REFİK, Ahmet (1932), Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik, İstanbul.
- RIHTİM, Mehmet (2005), Seyid Yahya Bakuvi ve Halvetilik, Bakı.
- RIHTİM, Mehmet (2010), Seyid Yahya eş-Şirvanî el-Bakuvi, Safa el-Esrar, Bakı.
- RIHTİM, Mehmet, “Azerbaycan Tasavvuf Tarihinde Sufiler Ve Tarikatlar-I (VII-XIII. Asırlar)” (Yayınlanmamış Makale).
- TATCI, Mustafa (2008), Yunus Emre Külliyyatı, C. I-VI, İstanbul.
- TİMURTAŞ, Faruk K. (1982), Yunus Emre Divanı, Ankara.
- USTAOĞLU, Seyyid Osman (2002), Tarikatlar ve Silsileleri, C. III, Ankara.
- YAKUP, Paşa (2010), Nurlu Simalar, Bakı.